

Bevezetés Nicolai Hartmann kritikai ontológiájába

Keith R. Peterson

Megérkezett: 1 Elfogadva: október /2011 Elfogadva: 14 Február /2012 Online közzététel: 292012
© Springer Science+Business Media B.V. 2012

Összefoglaló Nicolai Hartmann jelentősen hozzájárult az ontológia tudományának újjáélesztéséhez a huszadik század elején. Az idealizmus és a realizmus "innenső oldalán" szisztematikus, posztkantianus kritikai ontológiát fejlesztve megdöntötte azt a széles körben elterjedt benyomást, hogy a filozófiának vagy a foundationalista ismeretelméletben kell kimerülnie, vagy rendszerépítő metafizikai túlzásokba kell bocsátkoznia. Ez az esszé bevezetést nyújt Hartmann megközelítésébe, a "Hogyan lehetséges a kritikai ontológia?" című korai esszéjének nemrég megjelent fordításának fényében (1923) Ebben Hartmann kritizálja mind az ismeretelméleti törekvéseket, mind a klasszikus ontológia fő hibáit, és egy sor korrekciós javaslatot tesz, amelyek egy rendkívül eredeti és kidolgozott rétegzett kategorikus ontológia kidolgozásához vezetnek. Ez a bevezetés kifejti a "régii" ontológia legfontosabb hibáit, az ezekre vonatkozó korrekciós javaslatait, és tovább konkretizálja ezeket a korrekciókat az érett ontológiai munkásságára való hivatkozással.

Kulcsszavak Kategóriák - Kritikai ontológia - Kritika - Episztemológia - Ideális létezés - Logiocizmus - Nicolai Hartmann - Ontológia - Valós lét - Redukcionizmus - Létszférák - Rétegződés - Teleológia

Egy nemrég megjelent könyvében a néhai Wolfgang Harich egy sor párbeszédet rendezett saját maga és a fiktív beszélgetőpartner, Paul Forster között, amelyek során megpróbált megbirkózni Nicolai Hartmann filozófiájának "nagyságával" (mind terjedelmében, mind értékében), valamint "korlátaival" (Harich: "A filozófia nagyszerűsége"). 2004).¹ A nyolcadik

¹ A könyv alcíme: "Kísérlet egy marxista önmegértésre", vagy kicsit tágabban: "Kísérlet Hartmann és az én marxizmusom összeegyeztetésére". Harich, talán paradox módon, egy életen át Georg Luka'cs követője és barátja volt, valamint Hartmann nagy tisztelője és egykori tanítványa a

~~Department of Philosophy, Colby College, Mayflower Hill, Waterville, ME 04901-8840, USA~~

e-mail: Keith.Peterson@colby.edu

URL: http://www.colby.edu/directory_cs/krpeters/

párbeszéd - amely többek között Heidegger és Hartmann kapcsolatáról szól - azzal a kérdéssel kezdődik, hogy "kinek tulajdonítható az "új ontológia megalapítója" cím a huszadik században?". Forster megjegyzi, hogy publikációik kronológiája alapján úgy tűnik, hogy Heideggernek jár az érdem, mivel a *Lét és idő* 1927-ben jelent meg Husserl *Jahrbuchjában*, míg Hartmann első nagy ontológiai szövege, a *Zur Grundlegung der Ontologie* csak (1935) (a továbbiakban GO). Harich rámutat, hogy ez a felületes kronológia figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy "ontológiájának alap gondolatai" már a *Grundzüge 1921 einer Metaphysik der Erkenntnis* című művében megjelennek, és "a Paul Natorp 1923-as *Festschrift* for Paul Natorp-hoz írt hozzájárulásának központi témája" (Harich 2004, 163).² Az imént említett esszé teljes címe így hangzik: "Hogyan lehetséges a kritikai ontológia? Toward the Foundation of the General Theory of the Categories, Part One" (a továbbiakban HCOP), és Harich megjegyzi, hogy már az alcímben látható, hogy Hartmann már az *Aufbau 1939 der realen Welt* című művének alapvető témájával foglalkozik, amelynek alcíme maga is "Outline of General Category Theory". Bár Harich nem említi, de hozzátehetnénk, hogy egy másik esszé, amelynek címe "Kategorial Laws" és alcíme szintén "Toward the Foundation of a General Theory of Categories", 1926-ban jelenik meg a *Philosophischer Anzeigerben*. Még az első esszénél is jobban, amelynek célja a tévedések feltárásának és kijavításának nagyrészt kritikai feladata, a második esszé azt fejleszti ki, ami Hartmann legeredetibb hozzájárulásává válik az ontológia történetéhez, a másodrendű "kategorialis törvények" vagy "rétegződési törvények" leírását, amelyek a valós világ általános "szerkezetét" mutatják. Egyetértünk tehát Harich-csal abban, hogy Hartmannat illeti az érdem, mint az ontológiai falkavezért.³ Mindazonáltal, bár Hartmann időbeli elsőbbsége kétségtelen, hogy kinek az ontológiai projektje vált uralkodóvá számos körben. Mivel ennek legalábbis egyik oka az volt, hogy Hartmann műveinek angol nyelvű fordításai hiányoznak, a mellékelt fordítás egy kis

---

Lábjegyzet folytatása

az 1940-es években. Ahogy az alcím is utal rá, mindig is azt remélte, hogy képes lesz megmutatni, hogyan tud Hartmann munkássága szilárd ontológiai keretet biztosítani a marxizmus számára. A könyv az 1980-as években készült, de soha nem jelent meg, és 1992 után a kéziratot Martin Morgensternnek adták át. A Morgenstern által nemrégiben szerkesztett két Harich-kötet érdekes történetének és viszontagságainak leírását lásd a szerkesztő előszavában mindkettőhöz: Harich (2000, vii-xix. o.); és Harich (2004, pp. vii-xxi).

² Ebben a párbeszédben Harich kifejti, hogy Heidegger ismerte ezt a két korai művet, és a *Lét és idő* egyik lábjegyzetében hivatkozik rájuk. A továbbiakban azt állítja, hogy a *Lét és idő* egyik fő célpontja Hartmann ontológiai megközelítése volt, és hogy a Hartmannnal való szembenállás képezi a könyv számos vitájának szubtextusát a lábjegyzetekben és más olyan részekben, ahol Hartmannat nem említik név szerint. Azt is megjegyzi, hogy Hartmann, miután ~~el~~öltözött, a *Lét és időt* annak tudatában olvasta, hogy az abban megfogalmazott kritika egyik célpontja, és hogy a GO-ban (és más művekben) "visszavágott" Heideggernek (Harich 2004, 166).

³ Figyelembe kell venni az ontológiai hagyomány megújításának akkori többi közreműködőjét is, és meg kell vizsgálni Hartmann viszonyát hozzájuk. Míg mások egy új ontológia eljövételét "hirdették", saját megítélése szerint Hartmann volt az egyetlen, aki ténylegesen "megvalósította". Van némi alapja ennek a meggyőződésnek. Életműve impozáns, a filozófia minden fontosabb témakörét felöleli, és csak az ontológiáról szóló négy kötete több mint 2000 oldalt tesz ki. Ebben a vonatkozásban említi Hedwig Conrad-Martiust, G. Jakobyt, Alexius Meinongot, Max Schelert és Heideggert (GO VII), másutt pedig Hans Pichlert és Emil Laskot. Hans Pichlert úgy emeli ki, mint aki "megerősítette [Hartmann]t abban a meggyőződésében, hogy jó úton jár", de ő sem dolgozta ki az új ontológiát.

hozzájárulás e tekintetben. Reméljük, hogy a jelenlegi évszázad többet fog tudni Hartmann munkásságáról, mint az előző.

Nemcsak gondolkodásának figyelemre méltó következetességéről, hanem e két korai ontológiai esszé jelentőségéről is tanúskodik az a tény, hogy e két darabot másfél évtizeddel később teljes egészében, csak kissé átszerkesztve és kidolgozva, az ontológiai tetralógia magjának¹⁹³⁹, az *Aufbaunak* az öt fő részlete közül kettőként veszi fel.⁴ Ezért az itt lefordított szöveg, mint az első olyan publikáció, amelyben megkülönböztető álláspontja világosan és erőteljesen jelenik meg, kétszeresen is jelentős. Joseph Klein azt javasolta, hogy "ebből az esszéből lehet a legjobban és legkönnyebben hozzáférni" Hartmann ontológiájához és kategóriaelméletéhez (Klein 1952, 124). Remélhetőleg nézeteinek friss bemutatása a jelenlegi filozófiai légkörben újbóli érdeklődésre ösztönöz Hartmann filozófiája iránt. Azon túlmenően, hogy ez a konkrét mű az *életműve* szempontjából milyen jelentőséget testesít meg, élelénkítő hangvétele, világos nyelvezte és kritikai éleslátása üdítő változást jelent a kortárs olvasó számára.

A bevezetés hátralévő részében a céljaim egyszerűek. Miután néhány megjegyzést tettem az itt használt "kritika" különböző értelmezéseiről, és tisztáztam néhány, Hartmann által az episztemológiára és az ontológiára vonatkozó állítást, amelyeket esszéje első részében tett, rátérek az ontológia történetében általa azonosított legsúlyosabb hibák megvitatására. Azzal zárom, hogy Hartmann a "metafizika legfontosabb tévedéseiről" és a "kategóriakutatás legsúlyosabb akadályáról" értekezik, amelyek kijavítása mondhatni, hogy ontológiai munkásságának nagy részét vezérlő cél. Hartmann maga a klasszikus ontológia hibáit úgy mutatja be, hogy "a történelmileg régebbi és naivabb előítéletektől haladva felemelkedik a differenciáltabb és elméletileg feltételezett előítéletekhez", de a bemutatás szisztematikus egyszerűsítése érdekében úgy tekintem, hogy ezek a hibák két központi fogalom, a "kategória" és a "rétegződés" köré csoportosulnak. Minden olyan új ontológiának, amely komolyan veszi ezeket a hibákat, és célja, hogy elkerülje őket, egy sor "követelményt" kell teljesítenie, amelyeket az egyes hibák tárgyalásához csatol. Röviden ismertetem, hogy ő maga hogyan teljesíti ezeket a követelményeket a két hibaklaszter esetében, hivatkozva érett műveire, elsősorban *Aufbau der realen Welt* című művére. Mivel a tévedések első csoportja az ontológiai kategória fogalmát övező tévhitek körül forog, kifejtem Hartmann kiemelkedően megkülönböztető fogalmát az ontológiai elvről és annak kategorikus partneréről, a *concretumról*. A tévedések második csoportja a *Grenzu"berschreitung* vagy "határátlépés" központi tévedéséhez kapcsolódó csoportosulást foglalja magában, és azt fogom sugallni, hogy e tévedés elkerülésének követelménye motiválta őt arra, hogy kidolgozza a rétegződés ontológiai törvényeinek eredeti (már 1926-ban kidolgozott) koncepcióját. A rétegződés törvényei Hartmann válasza a *Grenzu"berschreitungra*.

⁴ Az egyes szövegek megfelelő oldalai az *Aufbau* változatban a 61-156. és a 375-521. oldal. Hivatkozások a *Der Aufbau der realen Welt* című könyvre: *Grundriss der allgemeinen Kategorienlehre* (1940) a továbbiakban "A", amelyet az oldalszámok követnek. A "kategorialis törvények" korai, angol nyelvű tárgyalását lásd az 1926-os *Etika* 395-402. oldalán (Hartmann 1932, II. kötet), amelyen bizonyára az 1925-ös "Kategorial Laws" című esszéjével egyidejűleg dolgozott. Az *Új utak az ontológiában* című

---

művének kivételével (1943, a továbbiakban NW) passzusok kivételével, Hartmann minden fordítása az én fordításom.

és a kapcsolódó hibák, és ezért kap kiemelt helyet ebben a bevezetőben.⁵ Mivel ez a mű bevezetőnek szánja magát, nem foglalkozik nagyobb kérdésekkel, amelyek Hartmann művének az ontológia történetében elfoglalt helyével vagy mai aktualitásával kapcsolatosak.⁶

1 Miért "kritikus" ontológia?

Legalább három oka van annak, hogy a Hartmann által kidolgozott ontológiai álláspontot "kritikusnak" nevezzük. Először is, mint Cohen és Natorp egykori marburgi tanítványa, Hartmann bonyolult viszonyban áll Kant kritikai filozófiájával. Határozottan ellenáll Kant neokantiánus kisajátításainak, amelyek szerint Kant teljesen véget vetett a metafizikának, és csak a pozitív tudományok szigorú transzcendentális megalapozását dolgozta ki. Ezzel szemben Hartmann amellet érvel, hogy Kant az ismeretelméleten túl egy új, kritikai alapokon nyugvó ontológia felé nyitotta meg az utat. Az esszében kifejti, hogy helyesen értelmezve a "transzcendentális dedukció" bőséges bizonyíték erre. Azzal, hogy az ismeretelméleti korlátainkra kérdezt rá, Kant egy olyan kérdést is feltett, amelyre a filozófusok mindig is feltételezték, hogy tudják a választ, nevezetesen: "Hogyan viszonyul a gondolkodás a dolgokhoz?". Legtöbbször úgy vélték, hogy az elvek (formák, esszenciák) logikai szubszumció révén kapcsolódnak a dolgokhoz, ahogyan az egyetemes szubszumálja a partikulárisat. Így soha nem merült fel az a kérdés, hogy a használt kategóriák valóban vonatkozhatnak-e egyáltalán a tárgyakra, hiszen ha az elveket kizárólag a formai struktúrával, a formai struktúrát pedig a logikai struktúrával azonosítjuk, akkor a logika elveit közvetlenül ontológiai elveknek tekinthetjük. A tiszta ész igényességét megkérdőjelezve Kant azt kérdezte, hogy a kategóriák egyáltalán alkalmazhatók-e a tárgyakra, és azt követelte, hogy igazoljuk vagy legitimáljuk ("dedukáljuk") a fogalmak vagy kategóriák tárgyakra való alkalmazását. Hartmann Kant dedukciójában annak felismerését látta, hogy a szubjektum gondolkodása és a világ ontológiai struktúrája között szakadék tátong, és hogy a kategóriák kérdése ezt az ontológiai súlyt hordozza. A kritika tehát nem vet véget minden ontológiának vagy metafizikának, csak azoknak az ontológiáknak vet véget, amelyek a gondolkodásnak a valósághoz való viszonyát természetesnek veszik. A "kritikai ontológia" ebben az első értelemben tehát olyan ontológia, amely megtanulta a Kant által leckéztetett leckét, hogy nem vehetjük természetesnek a gondolkodás és a valóság kapcsolatát.⁷

Ez közvetlenül a "kritika" második értelméhez vezet. Bár Hartmann elismeri, hogy Kantnak köszönhetjük, hogy megtanított bennünket arra, hogyan kell kritikusan feltenni az ontológiai kérdést, ő mégis

⁵ Maga Hartmann is felismeri ennek a tévedésnek a központi jelentőségét, amikor az NW 54-62-ben egy egész szakaszt szentel egyedül neki. Nyilvánvaló, hogy ezen a szisztematikus okon kívül számos más történeti és kontextuális oka is lehet rétegződésméletének kialakulásának, amelyeknek csak néhány aspektusát tükrözi az esszé e tévedés rövid tárgyalása. Harich (2004) jelenleg a legjobb forrás arra, hogy Hartmannat a 20. század eleji pozitívizmus, materializmus, vitalizmus, pszichologizmus, historizmus, egzisztencializmus, marxizmus, neotomizmus stb. viták kontextusába helyezze.

⁶ Kortárs jelentőségének néhány aspektusát Peterson könyvében tárgyaltam (2010) és Peterson (2012). Az olasz filozófus Roberto Poli az, aki a leginkább hozzájárult a Hartmann munkássága iránti jelenlegi megújult érdeklődéshez, és jelentős kortárs relevanciája mellett érvel. Hartmannról szóló számos írása megtalálható a <http://robertopoli.co.cc/> című honlapján.

---

⁷ Kant árnnyaltabb értelmzését lásd Hartmann (1924).

nem tudja elfogadni Kant válaszát a gondolat és a valóság közötti kapcsolat kérdésére, mert azt állítja, hogy azt túlságosan alaposan színezi idealista "álláspontja". Vagyis még Kant kritikája sem volt elég kritikus a benne foglalt, történelmileg közvetített előfeltevésekkel szemben, ezért ezen előfeltevések radikálisabb feltárására és kritikájára van szükség. Egy ilyen kritikai műveletnek vannak negatív és pozitív vonatkozásai is:

Fel kell vállalnunk egy új és radikálisabb kritika feladatát - nem csak a "tisza ész" kritikáját, amennyiben az a pozitív tudomány a priori előfeltételezéseit tartalmazza -, hanem ontológiai tudatunk és a világról alkotott általános tudatunk kategorikus kialakulásának kritikáját is. [...] A kritika értelme mindig is az volt [...], hogy az előítéleteket mint olyanokat felismerje, megóvja a mögöttük rejtőző pozitív eszméket, és elszakítsa őket ezektől az előítéletektől. [...] Itt megszabadítja ezeket az eszméket az előítéletek által rájuk kényszerített torzulástól, és visszaadja nekik elemi formájukat a maga legtisztább formájában [...] a kritika munkája kimondottan pozitív (A 6764.).

A kritikai ontológia második aspektusa tehát a hagyományos tévedések kötelező kritikája, mert "a tévedés minden forrásának felfedezése egyúttal utat mutat a tévedés kijavítása felé" (Ibid.). Ezeket a korrekciókat jelzik azok a követelmények, amelyeket Hartmann egy-egy kritizált hiba tárgyalásának végére csatol.⁸

A "kritika" harmadik értelme ontológiájának magjára vonatkozik, és ahhoz kapcsolódik, hogy Hartmann öntudatosan megtartja a "kategória" kifejezést az ontológiai elvek jelölésére. Kifejti, hogy a "kategória" kifejezés használata *önmagában is a kritika egyik esete*. Azt állítja, hogy mindig kétértelmű marad, hogy az ontológiai elv kategóriában való megfogalmazására tett kísérletünk valóban megragadja-e magát az elvet. A kategória fogalma emlékeztet bennünket arra, hogy az elv és az elv fogalma (a kategória) nem ugyanaz - így emlékeztet a fenti első értelemben vett "kritikára" is. Ellen kell állnunk annak a kísértésnek, amelyet az idealista és a realista álláspont hagyományos szembeállítására batorít, hogy kizárólagos diszjunkciót hozunk létre közöttük. Ez a különbség, bár "magától értetődő", ugyanakkor *"tartalmilag soha nem mutatható ki közvetlenül"* (kiemelés tőlem, A 13). Ez azt jelenti, hogy

mivel az ontológiai álláspont a tartalmak elemzése, "...nem dönthetjük el a először is, hogy a megtalált tartalom mekkora része tartozik magához a létező dologhoz, és mekkora része az értelmezéshez", és minden előzetes döntés erről illegitim módon egy "spekulatív" feltételezés (azaz egy idealista vagy realista "álláspont") alapján történik. Az ontológia kezdetben "közömbös" e kétértelműség idealista vagy realista megoldásaival szemben.

A kategóriákkal nem a *Dasein* kérdésével foglalkozunk, hanem a *Sosein* oldalával. Ez azt jelenti, hogy nem annak, ami van, létmódjaival foglalkozunk - mert ezek a *Dasein* létmódjai -, hanem a konfigurációval, a struktúrával és a tartalommal. A kategóriák szubsztantív elvek, és ezért *nincs alapvető különbség számukra, hogy a maguk*

⁸ Ezeket az A változatban általában teljesen különálló szakaszokban dolgozzák ki.

eredetüket úgy kell érteni, mint önmagukban létező ontológiai elveket vagy mint a megértés elveit. Ez a különbség a legfontosabb, ami a valóságos világ ontológiai jellege szempontjából elképzelhető, de nem a tartalmi struktúrája szempontjából (kiemelés tőlem, A 14).⁹

Ez a "szubsztantív struktúra" pontosan az, amit az ontológia történeti és folyamatban lévő diskurzusa leírni és megérteni kíván. A rá jellemző, fontos következtetésekhez vezető fanfármentességgel Hartmann egyértelműen kijelenti, hogy mindig csak a predikátum és a fogalom oldalán állunk, nem pedig a független princípium oldalán, így *"gyakorlatilag ezt a megkülönböztetést magunk mögött hagyhatjuk"* (kiemelés tőlem, ibid.). Feltéve, hogy kritikusan tudatában maradunk a fogalom és az elv közötti különbségnek, nem kell állandóan emlékeztetni rá. Ez az, amit a kritikai ontológia számára az idealizmus és a realizmus "ezen az oldalán" jelent, mivel nem feltételezi, hogy a kérdést magukat a kategorialista elemzéseket megelőzve el tudja rendezni.¹⁰

2 Az ontológia elsőbbsége az ismeretelmélettel szemben

Hartmann álláspontja az idealizmus és a realizmus közötti különbségtétel "ezen az oldalán" nemcsak az álláspontokkal szembeni ellenállásából fakad, hanem abból a felismerésből is, amelyet sok akkori és későbbi gondolkodóval osztott, hogy a szubjektum és a tárgy közötti ismeretelméleti viszony nem rendelkezik ontológiailag privilegizált státusszal. A *Lebensphilosophen*ekhez, fenomenológusokhoz, historikusokhoz, vitalistákhoz és pragmatistákhoz hasonlóan Hartmann is az "életvilági" tapasztalat elsőbbségének visszaállítására törekedett, és amellet érvelt, hogy a kognitív viszony a tapasztalat származékos és elszegényedett módja. Kifejezetten elutasítva a konstruktivista idealizmus neokantiánus formáját, *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis* (1921) kijelentette, hogy az ismeretelmélet csak ebben a tágabb metafizikai vagy ontológiai keretben értelmezhető helyesen.¹¹ Az itt lefordított esszében olyan megjegyzéseket találunk, amelyek e mű központi pontjait közlik:

⁹ *A dasein* Hartmann számára "létezés" jelent, "azt, hogy valami egyáltalán van". (Szándékosan használja a kifejezést hagyományosabb módon, ellentétben Heidegger sajátos használatával.) A "létmódok" [*Seinsweise*] kettő: az ideális lét és a valóságos lét, és ezeket a lét két "elsődleges szférájának" is nevezi. (A "másodlagos szférák" közé tartozik a logika, a megismerés [vagy tudás] és a gondolkodás szférája). A két elsődleges szférát elsősorban a lét különböző "modalitásai" révén lehet megkülönböztetni, amelyeket Hartmann kimerítően vizsgál a *Möglichkeit und Wirklichkeit* (1938) című művében. A szférákról fentebb még több szó esik. A *Sosein*-t egyesek "sajátos jelleg"-ként fordítják, és valaminek a "mit"-jét jelöli. Ő itt "konfigurációval, szerkezettel és tartalommal" glosszázza. Fontos megjegyezni, hogy a *Sosein*-t nem a "lényeg", "forma" vagy "természet" szinonimájaként használja, semmilyen hagyományos értelemben. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *Sosein* nem pusztán ideális, míg a *Dasein* a valóságos lét, hiszen az ideális és a valóságos konkrétágnak is megvan a maga *Daseinje* és *Soseinje*. Olyan kortársak, mint Meinong és Scheler szintén használták a *Sosein* kifejezést, de mindketten a saját jelentésükkel. A *Sosein* és a *Dasein* alapos tárgyalását Hartmannnál lásd GO 81-138. A *Sosein* kifejezést lefordíthatatlanul hagyom.

¹⁰ Még ha az ontológiának végül a realizmus oldalára kell is állnia, nem hasonlít semmilyen hagyományos típushoz. "A realizmus kifejezés egyáltalán nem illik az ontológia álláspontjára, ezért is van az, hogy a realista osztályozás egyik hagyományos típusa sincs összhangban vele" (GO 140).

---

¹¹ "...[O]ntológia annyiban magasabb rendű az episztemológiánál [Gnoseologie], hogy a megismerési viszony teljes szélességét magába foglalja, és abban csak egyet ismer el a többi ontológiai viszony közül" (Hartmann 1921, 185).

Nincs tudás kérdése a lét kérdése nélkül. Ez azért van így, mert nincs olyan tudás, amelynek egész értelme ne állna a "mi van" megismerésében. A tudás éppen a tudat valami-valamihez való viszonyulása a létben-való-való-valónak. Az elmélet nagyon is megmutathatja, hogy az önállóan létező dolog valóban nem létezik önállóan. De a kapcsolat jelensége emiatt nem szűnik meg. Megmarad, túlél minden elméletet, amely tagadja, és végül makacsul visszatér, meg nem oldottan és valóban helyrehozhatatlanul (HCOP 269).¹²

Hartmann számára a kognitív kapcsolat csak egy a "transzcendens aktusok" csoportjából, amelyek révén az ember kapcsolatba lép a világ dolgaival, és a tudat határain túlra nyúl. Szeretve és gyűlölve, akarva és cselekedve, tapasztalva, várva, félve és remélve valami valóságosat szándékozunk, és az események valóságos áramára irányulunk. A megismerés, a mindennapi észleléstől a komplex kutatásig terjedően, csak egy ezek közül a cselekvések közül, és nem az első vagy a legalapvetőbb. Valójában a megismerés feltételezi ezeket a többi transzcendens aktust, és azok szolgálatában viszonyul a már általuk feltárt környező világhoz (Hartmann 1949, 129).¹³ Az episztemológia egy "reflektív magatartást" ír elő a világgal szemben, és ha ez megszokottá válik, "nem talál vissza a világhoz való természetes viszonyba; a világtól elidegenedett kritikában, logikában, metodologizmusban vagy pszichologizmusban merül ki" (GO 46).¹⁴

Másodszor, a megismerés alapvetően egy szubjektum és egy objektum közötti ontológiai kapcsolat, mindkettő a megismerés aktusára való hivatkozással kerül meghatározásra, de sem a "szubjektum", sem az "objektum" nem meríti ki sem az emberi lény, sem a megismert konkrétum ontológiai valóságát. A megismerő szubjektum csak egy aspektusa az emberi lénynek, amely egyben fizikai dolog, élő szervezet, pszichológiai én, erkölcsi személy és társadalmi szereplő is. Hasonlóképpen, egy "tárgy" egy teljesebb, reflexió előtti "transzobjektív" lény szelektív "tárgyiasításának" eredménye. A HCOP-ban ezt a megkülönböztetést Kant *Ding-an-sich-tanához* köti vissza:

[Kant szerint a tárgyiság önmagában nem merül ki a "lehetséges tapasztalat tárgyaiban". Ez utóbbiakon túl létezik a "transzcendentális tárgy", amely mint olyan nem megismerhető, mert feltételeinek teljessége nem szerepel a "tapasztalat lehetőségének feltételei" között. A "dolog önmagában" mint noumenon tanítása révén Kant túlnőtt a probléma saját jellemzésén, és magának a megismerés problémájában készítette elő a kritikai ontológia kiindulópontját. Ezen a ponton kritikája önmaga kritikájává vált. A dolog önmagában való tanítása a legkritikusabb teljesítménye (HCOP 299).

¹² A továbbiakban a *Kleinere Schriften* oldalszámait fogom használni, amelyek a fordításban zárójelben szerepelnek.

¹³ "Nincs olyan dolog, hogy 'tudás' önmagában elszigetelten. Csak más transzcendens aktusok komplexumában jelenik meg, amelyben az élet koherenciája áll" (GO 222).

¹⁴ Husserlhez hasonlóan Hartmann is különbséget tesz a világhoz való "természetes hozzáállás" és a logika és az ismeretelmélet által elfogadott "reflektív hozzáállás" között. Ezeket nevezi *intentio recta* és *intentio obliqua*. Husserlrel ellentétben ő úgy gondolja, hogy a reflektív attitűd nem szilárd alapja az ontológiának, és az ontológiát, akárcsak a tudományt, a természetes attitűd kiterjesztésének tekinti. Lásd GO és 46jegyzet.

Ez a meglepő következtetés beépül Hartmann saját megkülönböztetésébe a megismert tárgy és a "transzobjektív" *Ansichsein* vagy önmagában való létezés között.¹⁵ A kérdés továbbra is az, hogy az emberi elme hogyan ismerheti meg a "függetlenül létező" lényeket, ha egyszer elismerjük, hogy a tárgyról alkotott fogalmaink, képeink vagy reprezentációink csupán e preobjektív létező kiválasztásai vagy korlátai.¹⁶ Ezen a ponton Hartmann Kant újraértelmezésének egy másik aspektusa kerül előtérbe, nevezetesen Kant "legfőbb elvének" alternatív olvasata. Az olvasók emlékeznek Kant elvére: "a tapasztalat lehetőségének feltételei általában véve egyúttal a tapasztalat tárgyai lehetőségének feltételei is kell, hogy legyenek" (Kant 2007, A158/B197). Hartmann azt állítja, hogy Kant idealista válasza a kérdésre, amely ezeket a feltételeket a megismerő szubjektum "belső" feltételeivé teszi, saját "dogmatikus előítéletéből" fakad. Úgy véli, hogy egy olyan megoldást lehet javasolni, amely "ugyanazokat a tényeket kielégíti", amely a tapasztalat elveit vagy feltételeit nem a "transzcendentális szubjektumon" belülré helyezi, hanem "kívülre" a szubjektumon, a tágabb valóságba, amelynek mind a szubjektum, mind a tárgy részei.¹⁷

Nyilvánvaló, hogy egy szubjektum csak akkor tudhat egy számára heterogén tárgy meghatározottságairól, ha a belső elvek, amelyeken ez a tudás nyugszik, megfelelnek a tárgy elveinek. Az a priori tudás jelenségében tehát egy rendkívül értékes kiindulópont rejlik a kategóriakutatás orientációja szempontjából: a szubjektum és a tárgy között bizonyos azonosságnak kell fennállnia, és nem lehet két teljesen heterogén kategóriarendszerrel dolgnunk (HCOP 297).

A szubjektum és a tárgy legalább részleges azonossága, amely a megismerés lehetőségét feltételezi, abból a tényből fakad, hogy mind a szubjektumot, mind a tárgyat (néhány) közös ontológiai elv határozza meg, amelyek strukturálisan mindkettőjük felett állnak. Ezeket az elveket Hartmann kategóriáknak nevezi. Amint az előző szakaszban kifejtettük, ezeket a kategóriákat nem szabad pusztán "az értelem fogalmaiként" értelmezni. Ez azonban azt jelenti, hogy sok ontológiai elv egyáltalán nem a priori ismert, hanem történelmileg, empirikusan és tévedésmentesen kell vizsgálni, mint bármely más megismerési tárgyat (Hartmann 1953, 19-2014.).

Harmadszor, továbbra is fennáll a kérdés, hogy a kognitív és az ontológiai elvek között mennyi az egybeesés vagy átfedés. Először is különbséget tesz az elsődleges reális és az ideális szférák között, az ideálison belül pedig a logika, a tudás és a gondolkodás másodlagos szférái között. Mint kifejti, döntő fontosságú, hogy ezeket a szférákat elkülönítsük egymástól, különben azt kockáztatjuk, hogy megismételjük a régi ontológia hibáit, amelyek közül sokan vezetnek

¹⁵ Ezt a kifejezést bővebben a GO-ban tárgyalja. "*Ansichsein*" nem szigorúan ontológiai fogalom. Ez csak egy védekezés és elhatárolódás a pusztán objektív létezéssel szemben. Az episztemológiának szüksége van erre az elhatárolási vonalra, meg kell húznia a maga érdekében. Számára és reflexív álláspontja számára az, ami mint olyan van, csak a tárgyi viszony meghaladásában válik nyilvánvalóvá. Az "*Ansichsein*" gnózielméleti fogalom, és az is marad. Az ontológia nélkülözni tudja. Az ontológia az *intentio obliquából* visszatért az *intentio recta*-hoz. Erre a védekezésre nincs szüksége; a korrelativista előítélet nem tartozik hozzá. Az "ami van, amennyiben van" fogalmában az *Ansichsein* fogalma már meghaladta. (GO 78-79).

---

¹⁶ "A metafizikai kérdések közül a legnagyobb és legnehezebb éppen ez: vajon a gondolkodás a maga törvényszerűségeivel egyáltalán lecsaphat-e és mennyiben a lét lényegére" (HCOP 274).

¹⁷ Lásd Hartmann (1921, 351-353), és Hartmann (1924), az ezzel az elvvel kapcsolatos érvelését.

közvetlenül az idealista, deduktivista és teleologikus metafizikához. A gondolkodás ideális struktúrái nyilvánvalóan nem azonosak a logika struktúráival, mivel a gondolkodás nagy része logikátlan, és a reális struktúrák sem azonosak egyik struktúrával sem, nem utolsósorban azért, mert időbeliek, míg az ideális (kognitív és logikai) struktúrák atemporálisak (bár időbeliektől függnék). Bár itt nem tudunk mélyebben belemenni ebbe a problémába, szem előtt kell tartani, hogy a megismerő szubjektum kognitív kategóriáit úgy kell érteni, mint a kognitív szférában a kognitív relációt megelőző ontológiai kategóriák *visszatéréseit*, ugyanúgy, ahogyan az ember egy már létező, már létező világban kerül a helyére (A 158). Hartmann érett episztemológiája nem tételez ember-világ dualizmust vagy korrelacionizmust, hiszen "[a] világ nem korrelátuma semminek" (GO 222). Hartmann nem fárad bele annak ismételtetésébe, hogy "ami van", közömbös az iránt, hogy egy szubjektum megismerje, ahogyan a világ is ugyanolyan közömbös az emberi lények jelenlétével szemben a földön most, mint jelenlétük előtt volt. Hartmann kései filozófiai antropológiája világossá teszi, hogy az emberi megismerők megtestesülnek és beágyazódnak egy átfogó világba, és hogy az emberi megismerés feltételei ennek a világnak az ontológiai jellemzőit éppúgy magukban foglalják, mint az emberi lény struktúráját, és ez azzal jár, hogy számos megismerési kategória alapvető és speciális ontológiai struktúrák (a szellemi aktusok rétegében) visszatérő ismétlődése. Ez az alábbi 4.2 szakasz rétegek tárgyalása során válik majd világosabbá.

3 Ontológia a relativizmus és a logicizmus között

Egy utolsó pontra kell kitérni, mielőtt áttekintjük a régi ontológiában talált hibákat. Az ontológia Hartmann számára abban az értelemben is kritikus, hogy feloldhatatlan metafizikai antinómiákat tár fel a világ szerkezetében, sőt, néhány közös kategóriánkban is. Ez azt jelentette, hogy Hartmann nemcsak az ontológiát védte az episztemológiával szembeni nyilvánvaló elsőbbsége alapján, hanem a kategóriák elméletét olyan megközelítésként ajánlotta, amely a relativizmus Szkülájája és a logicizmus Kharübdiszé közé terel bennünket. Mindkét nézet metafizikai félreértéseken nyugszik, amelyeket szerinte az ontológia képes feloldani.

Az ontológia két fő okból vált gyanússá, állítja: a teleologikus metafizikával és a logicizmussal vagy deduktivizmussal való kapcsolata miatt. Igyekszik megkülönböztetni az ontológiát mindkettőtől, és a kategóriaelméletben látja az e társításokhoz vezető hibák feloldásának eszközét. "Az ontológia... semmiképpen sem áll vagy bukik a világról alkotott képünk teleologikus jellegével" (HCOP 271). Ez a megfogalmazásmód mutatja, hogy Hartmann az ontológia projektjét is legitimálni igyekezett a magának a filozófiának a Dilthey által képviselt historizáló relativizálásával szemben. A historizmus a filozófiákat a *világnézetek* lehetséges típusainak (naturalista, szubjektív idealista vagy objektív idealista) halmazára redukálná, amelyek közül egyik sem igazabb vagy kevésbé igaz, mint a másik. Ez az ontológiákat éppúgy a világnézethez viszonyítaná, mint az etikát vagy az esztétikai ítéleteket. Hartmann az ontológiának ezt a relativizálását azzal az indokkal utasítja

el, hogy ez a historizmus maga, mint egyfajta relativizmus, nemcsak önellentmondásos, hanem a maga tipikus metafizikai tévedésén is alapul. A historizáló relativizmus - amely először is azt állítja, hogy minden nép és minden kor kifejez egy világnézetet, amelyen keresztül értelmezi a valóságot, és hogy a

a történész feladata, hogy "megértse" ezt a jelentést - maga is implicit módon teleologikus (A 88). Az átfogó "világkép" gondolata az ontológiai kategóriák téves alárendeléséből következik a normatív elemeknek, nevezetesen a "jelentéseknek". Ez a megközelítés a valóságot az emberek által a dolgoknak tulajdonított jelentésekhez képest határozza meg, és ezzel összeomlik a fogalom és a dolog, illetve a tárgy és a transzobjektív létező közötti különbségtétel. Ha a "megértés" egyfajta megismerés, és a megismerés valami olyasmire irányul, ami van, akkor ennek is ontológiai alapokon kell nyugodnia. Ha a "jelentések" Hartmann számára egyenrangúak a reprezentációkkal, képekkel és fogalmakkal, akkor ezek sem azonosak azokkal az ontológiai tartalmakkal, amelyeknek a jelentéseit kifejezik. Minden teleológia és normativizmus megfordítja azt, amit ő az "erő törvényének" nevez, azt állítva, hogy a magasabb kategóriák (érték, jelentés, cél) jelentősebbek, mint mások. A kategoriális elemzés leleplezi ezt a kategória hibát a szigorúan hermeneutikai megközelítések (a teleológia más fajtái mellett) előfeltevéseiben, és ezzel megmutatja, hogy az ontológiát a legfinomabb teleológiai előfeltevésektől is mentesen lehet és kell folytatni.¹⁸

Hasonlóképpen, a logicizmus vagy deduktivizmus a másik "kínzó nézet, amely az ontológiát ódiummal terhelte meg". "A logikai forma és az ontológiai forma feltételezett azonossága" révén az ontológia a priori deduktív eljárásá válik (HCOP 272-273). "[A]nak a gondolkodásnak nem kell követnie a tapasztalat zavaros útját, hanem ahová eljut, ott azonnal megragadja a létező dolgok lényegét" (HCOP 271). Éppúgy - vagy talán még inkább, mint a teleologikus metafizika - ez a nézőpont komoly veszélyt jelent az ontológiára: "Ez az álláspont minden rossz gyökere, radikálisan hamis" (HCOP 274). Hartmann egy másik kategorikus elemzéssel mutatja meg, hogy a logikai szféra, mint az ideális szférán belüli másodlagos szféra, bizonyos értelemben alárendeltje a reálszférának.¹⁹ Már ez a lépés is lehetővé teszi számára, hogy amellet érveljen, hogy a racionalista és szigorúan analitikus ontológiai megközelítések logicizmusának és matematicizmusának nagy része egyszerre félvezető és egyszerűen túl szegényes tartalmú ahhoz, hogy a valóságos világ struktúráit leírja. Ráadásul egyáltalán nem "kritikusan" közelíti meg a gondolkodás és a lét közötti kapcsolat kérdését, hanem azt feltételezi, hogy "a gondolkodás a maga struktúráiban azonnal feltárja a valóságos struktúráját". A logikai szféra kategóriáinak alkalmazása a reálszféra egészére ugyanannak a fentebb azonosított kategóriátévesztésnek egy másik formája. Így "a metafizika legfontosabb tévedései" a *Grenzuüberschreitungen* formáját öltik, akár ontikus rétegekről, akár szférákról van szó.

Mielőtt részletesen tárgyalnánk ezeket a hibákat, felmerül egy kérdés, amely lehetővé teszi Hartmann módszereivel kapcsolatos megjegyzést. Ha a klasszikus ontológia és metafizika számos hibája illegitim határátlépésből fakad, akkor hogyan határozzuk meg az átlépett határokat, és honnan tudjuk, hogy mikor léptünk át egy határt? Hartmann számára az ontikus tartományok és szférák határait a fenomenológiai leírás és a tapasztalat, beleértve a történelmi és tudományos kutatást is, határozza meg. (Erre a kérdésre még visszatérek a Sect. 4.2 alább.) Az elvek kategorikus elemzése a kiinduló adatok legszélesebb körére támaszkodik, és a nyitottság álláspontja jellemzi ontológiáját. Ahogy Helmuth Plessner méltatóan leírta

---

¹⁸ A teleológia minden formájának alapos kritikáját lásd Hartmann (1951).

¹⁹ Az elsődleges és másodlagos szférák közötti különbségtétel teljes körű tárgyalását lásd Hartmann (1938).

Hartmann "ontológiája csak elméleti kifejeződése annak a hajlandóságnak, hogy még a leírt dolgokat is felismerje és komolyan vegye, ahogyan az ontológia módszertani elve is az, hogy nyíltan és előítéletek nélkül nézzen szembe a "világ" minden kínálkozó területével" (Plessner 1952, 102-103). Hartmann nagy súlyt fektet a pontos fenomenológiai leírásra, és azt állítja, hogy nagyrészt maguk a jelenségek sugallják számunkra a megközelítési módszereket, tudatosítva bennünk, hogy nem szabad minden típusú tárgyra ugyanazt a módszert ráerőltetnünk.²⁰ Megközelítésünket bizonyos mértékig "előre meghatározza számunkra az a tárgyfajta, amellyel találkozunk" (idézi Plessner 1952, 97). Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ez hogyan eredményezi a valós világ szerkezetének pluralista, de nemrelativista felfogását. Hartmann az ontológiát általános kategóriaelméletként védi, amely elkerüli az ontológia kritikáját, amely vagy relativisztikusan felfogott totális világképként, vagy a világról való tapasztalatot nem igénylő abszolút apriorizmusként fogalmazza meg.

4 A hibák felülvizsgálata

A "Hogyan lehetséges a kritikai ontológia?" középpontjában a régi ontológia fő hibáinak kezelése áll, amelyre most rátérünk. Hartmann válasza a címben feltett kérdésre e hibák vizsgálata során válik világossá: a kritikai ontológia ezen átható és gyakran nehezen felismerhető hibák kijavítása vagy elkerülése révén lehetséges.

4.1 Első hibacsoport: Mi a kategória?

Bár Hartmann munkásságában végig érződik Arisztotelész és Kant hatása, mostanra már világosnak kell lennie, hogy Hartmann nem fog sem arisztotelészi, sem kanti kategóriák elméletét kidolgozni, és mindkettő kritikai vizsgálat alá kerül. A tévedések első csoportjának vezető kérdése, amellyel foglalkozni fogok, a "mi a kategória?". Amit Hartmann a *chorismos*, a homogenitás (homonímia), a formalizmus, a konceptualizmus, a racionalizmus és a szubjektivitás hibáinak nevez, ebbe a csoportba tartozik.

Talán a leggyakoribb hiba, amelyre minden korszak ontológusai hajlamosak, az a felfogás, hogy a kategóriák egyszerűen fogalmak. Ezt lehet arisztotelészi vagy kanti módon értelmezni, Hartmann szerint mindkettő pusztító a kategóriaelméletre nézve. Az arisztotelészi tévedés (formalizmus és konceptualizmus) címszó alatt Hartmann leírja, hogy Arisztotelész felfogása a létezőkről mint megformált anyagról a forma mint aktív, meghatározó elv privilegizálását vonta maga után, az anyagot pedig meghatározatlannak hagyta. A formát viszont lényegként, szubsztanciaként értelmezte, amelyet egy definícióban vagy fogalomban rögzített. "Ez a gyökere annak az attitűdnek, amely az ontológiát oly sokáig a logika láncolatában tartotta, valamint az ontológiát és a logikát kétértelművé tette. Az elvek az elvek fogalmai, a *forma substantiales* a

²⁰ Hartmann kapcsolata a fenomenológusokkal összetett. Az egyik nézetet lásd Spiegelberg (1960, 358-389). Bár sokat tanult a korai Husserltől, Schelertől és a müncheni körtől, és a fenomenológiában értékes leíró módszert ismert fel, amely segíthet megelőzni az elhamarkodott kategóriatévesztéseket, nem hitte, hogy a fenomenológia önmagában képes megoldani a régóta fennálló filozófiai problémákat. Lásd

---

kritikai megjegyzéseit például az A jegyzetben 535, valamint az 536-537-ben.

essentia logica" (HCOP 285). Így kezdődött a "Prin- ciple = forma = fogalom" azonosítás, amely az arisztotelészi "kettős tévedés". Az eredmény az, hogy az ontológia a fogalmak játékvá válik, nem pedig a lét *qua* lét, vagy "ami van, amennyiben van" vizsgálatává. Bár a kategóriákat formai és fogalmi kategóriákként értelmezi, Arisztotelész nem teszi meg azt a további lépést, hogy a formákat szubjektív, hanem úgy tekinti, hogy ezek "benne" vannak magában a megformált anyagban. Ezzel elkerüli azt, amit Hartmann a *chorismos* hibájának nevez (ahol az elvek, mint Platón formái, teljesen elkülönülnek a concretától), de ismét megkockáztatja, mint Platón, a homogenitás vagy homonímia hibáját (ahol az elv annyira hasonlít a dologra, hogy alig lehet őket megkülönböztetni).²¹ Hartmann azt állítja, hogy az elveknek *különbözniük* kell a concretáktól, ha magyarázó erővel akarnak rendelkezni. Ha az elvek és az elvekről alkotott fogalmak azonosak, és ha az elvek szféráját tovább azonosítjuk a logikai szférával, akkor az egyedek olyan fogalmak alá tartoznak, amelyek semmit sem magyaráznak. Az ontológia deduktívizmusa lehetetlenné teszi a valóságos világ ontológiai szerkezetének megragadását. E hibák kijavításához először is ragaszkodni kell az elv fogalmának modális szétválasztásához magától az elvtől, a gondolkodástól és a létezéstől. Másodsor, le kell győzni azt az előítéletet, amely azt állítja, hogy csak formális elemek (formák, viszonyok, törvények) lehetnek elvek vagy meghatározó tényezők a világban. Hartmann ezért emellett a meglepő állítás mellett érvel, hogy sok elvnek tartalmaznia kell egy "szubsztrátumtényezőt", egy "anyag" oldalt, amely a konkrétumok tartalmi jellegét éppúgy meghatározza, mint azok formális tényezői.

Azok a kategóriák, amelyek semmi szubsztrátumszerűt nem tartalmaznak (valami olyasmit, ami nem redukálható formára, törvényre vagy relációra), soha nem lesznek abban a helyzetben, hogy teljes konkrétumokban megalapozzák azokat az entitásokat, amelyeknek az elvei. [...] **A** forma és az anyag fásasztó dualizmusától csak akkor szabadulhatunk meg egyszer s mindenkorra, ha az anyagi tényezőt beépítjük az elvekbe (HCOP 286-287).

Ez a két korrekció, kiegészítve azzal, hogy az elveket úgy gondoljuk el, mint amelyek immanensek a konkrétumokhoz, de létmódjukban mégis különböznek tőlük, elindít bennünket egy új ontológia felé vezető úton.

Az elv és a fogalom azonosításának másik elágazása a kanti tévedés. Kant Arisztotelészhez hasonlóan elköveti azt a hibát, hogy az elvek fogalmait azonosítja magukkal az elvekkel. Sajátos idealista elfogultsága miatt - érvel Hartmann - Kant azt a végzetes hibát is elkövette, hogy ezeket a fogalmakat a tudó szubjektumok kizárólagos birtokának vélte. Kant legfőbb elve kimondta, hogy a tárgyról való tapasztalat elveinek azonosnak kell lenniük maguknak a tárgyaknak az elveivel, és ez az azonosság akkor biztosított, ha mindezek az elvek magában a szubjektumban rejlenek, és ezt követően a tárgyakra alkalmazzuk őket. Hartmann megjegyzi, hogy bár Kantnak igaza van, amikor azt állítja, hogy a szubjektum és a megtapasztalt tárgyak elveinek közösnek kell lenniük ahhoz, hogy a tárgyról valamiféle a priori tudás létezzen, téved, amikor azt a következtetést vonja le, hogy ezeknek az elveknek teljesen szubjektívnek kell lenniük. "Elméleti előítélet, hogy magának a tárgynak (és nem pusztán a tárgy megismerésének) is megvannak az elvei a szubjektumban. Valójában a tárgynak egészen nyilvánvalóan *megvannak a maga elvei minden megismerést megelőzően, és nem szükséges, hogy először megkapja*

őket

---

²¹ Ezt a hibát az A 72-78. fejezetben részletesebben tárgyaljuk.

valahonnan máshonnan" (kiemelés tőlem, HCOP 288). Ennek a torzításnak az eredménye az, hogy a szubjektum-objektum páros azonos lesz a princípium-concretum párossal. Fentebb megmutattuk, hogy Hartmann számára mind a szubjektum, mind a tárgy olyan konkrétumoknak tekinthető, amelyeket részben átfedő, részben egymástól eltérő ontológiai elvek határoznak meg. A kanti tévedés ezen aspektusának kijavításához tehát a két pár princípium-concretum ("vertikális") és szubjektum-objektum ("horizontális") között a megfelelő ortogonális kapcsolatot kell helyreállítani.

A formalizmus, a konceptualizmus és a szubjektivitás hibáihoz kapcsolódik az a felfogás, hogy az elveket intuitíve vagy a priori kell ismerni. Hartmann ezt nevezi karteziánus tévedésnek. Descartes-nál az elvek vagy kategóriák nem csupán formálisak és fogalmi jellegűek, hanem egyszerűnek és azonnal intuitívnak is tekinthetők. Először is, Hartmann kölcsönveszi Arisztotelész azon felfogását, hogy a végső magyarázó kategóriák önmagukban nem magyarázhatók, és kifejti, hogy

a végső kategoriális elemek valóban valami nagyon kétes értékűek, valami olyasmi, ami nem ragadható meg közvetlenül egyetlen kiállítható elvben vagy ilyen elvek bármely csoportjában sem. Csak az összetettebb kategóriák azok, amelyek megközelítőleg megragadhatók, de amint az elemeket kiragadjuk összetett formáikból, megragadhatatlanná válnak. Amit végső, még felfogható elemeknek tekintünk, azok nem egyszerűek (HCOP 294).

Más szóval, ebből nem következik, hogy a legalapvetőbb elvek egyben a legegyszerűbbek is. Ez valószínűleg racionalista feltételezés. Vegyük példának az ok-okozati összefüggéseket. Hartmann számára ez csak egy meghatározottsági forma a többi között, és különböző összetevői vannak, többek között lineáris sorozatjellege, valós időbelisége, folyamatossága és produktivitása (hogy csak néhányat említsünk), és a kauzalitás produktív tényezője - hogy egyáltalán miért keletkezik bármi is - számunkra teljesen érthetetlen.²² Ez egy magyarázó fogalom, de önmagában nem belsőleg egyszerű. Másodszor, az elvek állítólagos egyszerűségéről azt is mondják, hogy az elvek a priori magától értetődőségét vonja maga után, de itt is félreértésről van szó. "A megismerés elveinek egyáltalán nem kell, hogy

az elvek megismerése. Ami egy elven keresztül megismerhető, az nem maga az elv. Ezek [...] a megismerés első alapjai, de messze nem az első megismerendő dolgok" (Ibid., 295). Ha az ember felismerte ezeket az indokolatlan elfogultságokat itt, és elismeri az elvek potenciális összetettségét és a felfogásukkal kapcsolatos nehézségeket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy "egyáltalán nincs okunk arra, hogy a a tárgy elvei jobban megismerhetők, mint maga a konkrét tárgy" (Ibid.). Ez a másik ok, amiért a karosszékbeli, a priori ontológia minden ízét el kell hagyni, és vissza kell térni a lehető legszélesebb tapasztalati alapra és "magukhoz a dolgokhoz". Hartmann azt állítja, hogy az új ontológia módszere hasonlítani fog a tapasztalatból származó ismeretre, de nem fog az általánosításra vagy a konkrét esetekből való következtetésre futni. Ez lesz az, amit ő "ex posteriori"-nak nevez (ellentétben az "a priori"-val és az "a posteriori"-val).

Az elvek a konkrétum szerkezeti elemei, és csak mint ilyenek, és csak a konkrétumban foghatók fel - pontosabban csak a konkrétumban.

²² A kauzalitás kategóriájának elemzését lásd Hartmann ([1950](#), 318-330).

elemzések és reflexiók segítségével, ahol az így megállapítottakhoz mindig tapad egy hipotetikus elem (Ibid.).

Miután az elemzésnek ezt az útját az elvig követtük, az elvet magától értetődővé kell tenni, és az elveknek ezt a felvillantását mindenütt a concreta és a szituált tudásunk közvetíti. Ez a megközelítés Arisztotelész azon felfogásából merít ihletet, hogy ami "számunkra" közvetlenül ismert, az önmagában is lehet erősen derivált, és hogy felfelé kell dolgoznunk, hogy felfedezzük, mi az első a lét rendjében. Az elvek felfogásának ezt az egész folyamatát Hartmann "kategorikus elemzésnek" nevezi.

A gyakori hibák vizsgálatából származó pozitív állítások a következőképpen foglalhatók össze: a kategóriák nem pusztán formálisak (logikaiak), hanem szubsztrátumok tényezőit is tartalmazhatják. A kategóriák nem pusztán fogalmak, amelyekből a valóságos levezethető, mivel a fogalmak kísérletek arra, hogy megragadjanak valami (potenciálisan értelmezhetetlen) rajtuk túli dolgot. Ebből következik, hogy a kategóriák sem pusztán szubjektívek, és az elv és a konkrétság viszonya nem fedi egymást a szubjektum és a tárgy viszonyával. A szubjektumok és a tárgyak egyaránt a valóságos világ concretumai, amelyeket saját - és sokszor közös - ontológiai elveik határoznak meg. Az elmondottakból következik, hogy a kategóriákat nem intuitíve vagy a priori, hanem *ex posteriori*, a concreta alapján ismerjük meg. Immanensek bennük, bár különböznek tőlük. A kategóriák nem feltétlenül egyszerűek, hanem rendelkezhetnek a tényezők saját belső komplexitásával, amelyek közül néhány teljesen érthetetlen lehet. A fejezet utolsó részében Hartmann ontológiai kategóriákról alkotott felfogását a későbbi munkákra való hivatkozással bővebben kifejtem.

Először is, az "elv és konkrétum" az ellentétek alapvető párja, amelyek kölcsönösen implikálják egymást. Az "alapvető" azt jelenti, hogy olyan kategóriák, amelyek a világ minden rétegén és szféráján átívelnek, és az, hogy "ellentétpárok", kijelöli kölcsönös implikációjukat, valamint megkülönbözteti őket Hartmann két másik alapvető kategóriatípusától, nevezetesen a modális kategóriáktól és a kategorialis törvényektől. Az elvek immanensek a konkrétaihoz, "bennük" vannak, bár állítása szerint ez a kép nem egészen adekvát (A 387). Kifejti, hogy az elv és a konkrétság közötti kapcsolat egy "ős-lét-az-egy-másban és csak-az-egy-másikban-létező" (A 71). Maga a "concretum" kifejezés "sok princípium összekapcsolódását fejezi ki, vagy ahogy egy pontosabb etimológia mondja, "egymásba való belenövését" (A 247). A princípiumok csak "a" concretumoknak vannak, és nem léteznek tőlük függetlenül. Paradox megfogalmazásban azt mondja, hogy a princípiumok "csak a függő [concretum] függésében függetlenek". (A 385). E leírásoknál talán hasznosabbak azok a példák, amelyek a világ szerkezetében Hartmann által talált alapvető kategóriapárokat mutatják be. Az elv-konkrétum mellett más alapvető kategóriák közé tartozik a Szerkezet-mód, forma-anyag, meghatározottság-függőség, minőség-mennyiség, egység-multiplicitás, ellentmondás-dimenzió, alárendeltség-összefüggés és elem-komplexum. Amint magának az Elv-Konkrétum párnak a tárgyalásából láthatjuk, a Determináció-Függés pár is belekapcsolódik (a konkrétumokat az elvek *határozzák meg*, az utóbbiak pedig a konkrétumoktól *függenek*), valamint az Egység-Multiplicitás (ugyanaz az *elv sok* azonos típusú konkrétumot határoz meg) és az Ellentmondás-Dimenzió (az elv-konkrétum pár *ellentétes*).

a meghatározás vertikális *dimenzióját*). A többi alapvető pár tárgyalása hasonló módon, kölcsönös következményeik és kapcsolataik megvilágításával történik. Hartmann úgy véli, hogy az alapvető kategóriák minimális halmaza nem kicsi, hanem viszonylag nagy és rendkívül összetett, kölcsönösen implikáló párok többdimenziós "durva hálója", amely az összes rétegen és szférán átfut, strukturálva a tartalmakat.²³ Minden alapvető annak tekintünk, amin a konkrétság "nyugszik", és ez az ontológiai függőség alapvető viszonya. Az elvek "feltételeknek" nevezése a lét és a gondolkodás számára azzal az előnnyel jár, hogy jelzi, hogy mindegyik csak részleges meghatározója a konkrétságnak, és hogy az elvek sohasem egyedül határoznak meg, hanem csak együtt, "összenöttek" a konkrétságban. Kivétel nélkül érvényesek minden olyan esetre, amely a területükre esik. A princípiumok azok, amelyek segítségével a concretumot értjük, még ha annak csak egy determinált oldala is, bár ez egy másodlagos (gnóziselméleti) viszony (A 247-248). Az elveknek különbözniük kell a concretától ahhoz, hogy egyáltalán magyarázóak legyenek, és ezt nemcsak a concretához való sajátos jellegű viszonyuk, hanem az egymáshoz való összetett viszonyuk is megragadja (ezt a következő részben fejtjük ki).

Mint fentebb említettük, az ellentétpárok az alapvető kategóriáknak csak egy csoportját alkotják. A *Lehetőség és aktualitás*ban (1938) alaposan vizsgált modális kategóriák (lehetőség, szükségszerűség, aktualitás) alkotnak egy másik csoportot, amely elengedhetetlenül szükséges a valóságos és az ideális elsődleges szférák, valamint a másodlagos szférák megkülönböztetéséhez. Az általa "kategorialis törvényeknek" nevezett kategóriák az alapvető kategóriák utolsó csoportját alkotják, és ezek a legfontosabbak a reális világ rétegzett szerkezetének megértéséhez. Az alapvető kategóriák e három csoportját ki kell egészíteni a "speciális" kategóriák egész sorával, amelyek a valóságos világnak és konkrétségének csak néhány vagy akár csak egy rétegére vonatkoznak, mint például az időbeliség, térbeliség, kauzalitás, folyamat és individualitás kozmológiai kategóriái, vagy az organikus kategóriák, mint az alkalmazkodóképesség, céltudatosság, anyagcsere, önmegújítás és örökletes állandóság. Miközben továbbra is úgy képzelhetjük el az elveket, mint amelyek "benne vannak" a konkrétainkban, e kapcsolat vertikális dimenzióját szembe kell állítanunk a konkrét sorozatok horizontális viszonyaival, a konkrétaink saját viszonyaival és az egymás közötti meghatározottság sorozatos formáival. Csak a determináció e dimenzióinak kombinációja vezet el bennünket a szinguláris, teljesen determinált, egyedi egyedek, a valós világot benépesítő concreták elképzeléséhez. A valóságos világ kidolgozott szerkezetét alkotó kategorikus viszonyokat a hibák második csoportjának összefüggésében fogom tárgyalni.

²³ Ez az álláspont már a HCOP-ban világosan megfogalmazódik: ""Az egyetlen nyilvánvaló tény az, hogy a végső értelmes rétegen belül minden tag kölcsönösen feltételezi egymást, úgy, hogy bizonyos értelemben mindegyik a legfőbb elv, és mégis mindegyik függ az összes többitől" (304), így "a végső elképzelhető elemek sokaságával" rendelkezünk. Az alapvető ellentétpárok "rapszodikus" táblázatának gyors áttekintése összesen 36 ellentétpárt tár fel, és ha hozzávesszük a modális kategóriákat (lehetőség, aktualitás, szükségszerűség) és negatív megfelelőiket (negatív lehetőség, inaktualitás, lehetlenség), valamint a kategorikus törvényszerűségeket (négy négyes csoport), akkor nem kevesebb, mint alapvető 58ontológiai kategóriákhoz jutunk. Bár az ideális szférát talán kevesebb kategóriával is le lehet írni, a valós világot ennél kisebb számmal nem érthetjük meg. Sőt, a fizikai, biológiai, pszichológiai és spirituális jelenségek sajátos területeiből származó speciális kategóriákat is fel kell venni a listára.

Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Hartmann ontológiai taxonómiája az egyik legkimunkáltabb, amit valaha alkottak.

4.2 Második hibacsoport: Hogyan viszonyulnak egymáshoz a kategóriák?

A huszadik század elején Bergson azt állította, hogy az organizmusok annyira különböznek az élettelen fizikai dolgoktól, hogy nem lehet az anyag és az anyagi viszonyok kategóriáit használni megértésükhöz és magyarázatukhoz. Husserl nagyjából ugyanebben az időben érvelt amellett, hogy az ideális logikai struktúráknak saját megkülönböztető természetük van, és hogy ezeket a struktúrákat nem lehet pszichológiai törvények alapján megérteni. Hasonlóképpen Durkheim is amellett érvelt, hogy léteznek olyan "társadalmi tények", mint például a társadalmi intézmények, amelyek nem magyarázhatók az egyéni pszichológiai vagy biológiai elvekre való visszavezetéssel. Hartmann ezekben a nagyon különböző projekteknél különböző válaszadási módokat látott arra, amit ő súlyos és mindent átható tévedésnek ismert fel. A filozófiában és a természettudományokban elharapódzott az egyik típusú struktúra egy másikra való redukálására tett kísérlet. Hartmann az ilyen hibákat *Grenzüberschreitungen*-nek nevezi, "határátlépő" alkalmazásoknak egy olyan kategóriát, amely egy adott területről származik egy olyan célterületre, ahol már nem alkalmazható vagy nem magyarázható legitim módon. Úgy látta, hogy ezt a széles körben elterjedt hibát csak egy ugyancsak általánosító válasszal lehet kezelni, és ez a válasz az ontológiai rétegződés teljesen kidolgozott elmélete. Hartmann rendkívül érzékeny volt a pluralizmussal és redukcionizmussal kapcsolatos vitákra, és olyan ontológiai keretet hozott létre, amelynek célja az volt, hogy maximálisan befogadó és kritikus legyen mindenféle redukcionista programmal szemben, legyen az materialista vagy idealista. A redukcionizmus és a heterogén kategóriák problémáinak kezelése ma is a filozófiai munka előterében áll, és ez még inkább tanulságossá teszi Hartmann hatalmas *életművének* friss áttekintését. Manapság a filozófusokat gyakran vádolják azzal, hogy "kategória-hibákat" követtek el, és bár nem használja pontosan ezt a kifejezést, Hartmann érdeme lehet, hogy felismerte a kategória-hibákat mint mindenütt jelenlévő filozófiai szenvedést.

A New Ways of Ontology című könyvében ezt a hibát a gondolkodástörténet egyik leggyakoribb és legpusztítóbb hibájaként emeli ki. Másutt ezt nevezi "a kategóriakutatás legsúlyosabb tartalmi akadályának" (A 83). Egy másik kései esszéjében így fogalmazza meg:

A metafizika legfontosabb hibái abban állnak, hogy túllépik az egyes kategóriák érvényességi határait, azaz olyan tárgyakra "alkalmazzák" őket, amelyekre nem alkalmasak. A kategóriák egyszerűen azok a hallgatóságos előfeltevések, amelyeket az adotról alkotott elképzeléseink, értelmezéseink és ítéleteink során teszünk, és minden itt elkövetett hiba mérhetetlen következményekkel jár (Hartmann 1947, 500-501).

Mindezek a szövegek azt foglalják össze, amit először a HCOP-ban fejtett ki.

Hosszan idézem:

Ennek a tévedésnek a legismertebb példája az úgynevezett materializmusban fordul elő, és groteszk szélsőségig fajul. Fizikai-naturalista kategóriák állítólag elegendőek a szellemi élet, a tudat, a gondolkodás, az akarás stb. jelenségeinek magyarázatára. Ugyanez vonatkozik mindenfajta biologizmusra vagy evolucionizmusra, ahol ugyanazokat a jelenségeket a szerves birodalom kategóriáinak felhasználásával akarják megmagyarázni. A kategóriák

---

alkalmatlansága mindvégig abban rejlik, hogy a kategóriák túlságosan szegényes tartalmúak, és nem érintik a konkrét formák strukturális szintjét. Nem mindig ez az egyetlen ok

az elégtelenségért. A pszichologizmusban például ez inkább fordítva van, amennyiben benne olyan dolgokat, mint a tudás vagy a gondolkodás struktúrája (amelynek alapstruktúrája objektív) pszichológiai elemek alapján kell magyarázni. Megint más a helyzet a logicizmussal, amely válogatás nélkül minden jelenséget a logikai-ideális szféra formáival bélyegez meg. Tágabb értelemben ide tartoznak az olyan rendszerek is, mint a panteizmus, amely teleológiai elveket szab a természetre; a mindenféle idealizmus, amely szubjektív kategóriákat tulajdonít a tárgyaknak; a perszonalizmus, amely a jelenségek minden régióját a személyes lények analógiájára próbálja megérteni, és még számtalan más álláspont. Minden olyan filozófiai megközelítés, amelyet már a nevük alapján is "-izmusnak" neveznek, ugyanazt az elvi hibát követi el, bármennyire is különböznek egymástól más tekintetben. Mindegyikben rejlik egy igazságmag, és az elvek, amelyekkel operálnak, törvényszerűen érvényesek a valóság egy kis területére, de illegitimé válnak, ha az egészre alkalmazzák őket (284).

Bergsonnal ellentétben például, aki dualista ellentétet állított fel az anyag és az élet között, és végül az előbbit az utóbbi alá rendelte, Hartmann egy befogadóbb ontológia megalkotására törekedett, amely a valós világ összes jelenségét felöleli anélkül, hogy egyik típust a másikra redukálná, a kvantumrészecektől a galaxisokig, a baktériumoktól a természetes szelekcióig, a tudattalan és az ösztönök, a munka, a társadalmi élet, a történelem, a tudományok és a művészetek között. A kategóriákat, amelyeket felfedezünk, miközben arra törekszünk, hogy megértsük mindezen jelenségtípusokat, olyan megkülönböztető kategóriáknak kell tekinteni, amelyek minden egyes konkrétumhoz és talán csak azokhoz tartoznak, és óvatosságnak kell lenniük, ha a saját területükön kívülre alkalmazzuk őket, amíg nem végeztünk olyan kategorialitást, amely legitimálja ezt az alkalmazást. Ennek az általános elvnek a jelentőségét Hartmann filozófiája számára nem lehet alábecsülni. Hartmann minden esetben elutasít minden kísérletet a komplexitás csökkentésére, és arra törekszik, hogy a lehető legtöbbet megőrizze, ugyanakkor szigorú korlátokat szab a kategóriáknak a kiindulási tartományukon kívüli céltartományokban való alkalmazásának. Ráadásul, bár hajlamos az ilyen hibákat a rétegek közötti határok megsértéseként azonosítani, a fenti passzusban a logicizmusra és idealizmusra való utalása azt mutatja, hogy a határátlépés egy fajtájának tekinthetjük például azokat a kísérleteket, amelyek az ontológiai kategóriákat szubjektív fogalmakként gondolják el. Ebben az esetben nem ontikus, hanem szférahatár átlépéséről van szó (NW 56). Ezért a kategoriális azonosság, a totális azonosság, a normativizmus (teleológia) és a monizmus tévedéseit is e címszó alatt tárgyalom.

Az ideális szféra és a valóságos szféra közötti különbséget éppúgy fenn kell tartani, mint a fizikai, szerves, mentális és társadalmi-kulturális valóság területei közötti különbséget. Először is, a "szisztematikus monizmus" tévedése könnyen felismerhető racionalista elfogultságként, hiszen a világ inkább radikális sokféleséget tár elénk, mintsem a homogenitás és egység egyértelmű jeleit. Hartmann itt azt mondja, hogy ""az elsődleges, egy központi pontban megragadható egység igénye tisztán szubjektív posztulátum, az emberi gondolkodás racionalista atavizmusa"" (HCOP 305).²⁴ Másodszer,

²⁴ Ezt a mondatot némi változtatással megismételte az A-ban: "A pontszerű egység posztulátuma az

---

éretlen gondolkodás emberi-szubjektív racionalista atavisztikuma" (143). Hozzáteszi, hogy a "dualizmus" a heterogenitás hibájának egy másik változata, az egyik kategóriapár jelentőségének eltúlzása az összes többivel szemben (145-146).

A normativizmus az a hiba, hogy az ontológiai elveket normatívnak vagy értékkel terheltnek tekintjük, és a metafizikában tartósan jelen lévő teleologizmushoz kapcsolódik. Ez felfogható úgy is, mint egy sajátosan emberi kategória (céltudatos cselekvés az értékek fényében) alkalmazása a valóság egészére, és úgy is, mint az ideális értékstruktúrák tiltott összemosása a valós ontológiai struktúrákkal. Harmadszor, a teljes azonosság tévedése azt az eleki hibát követi el, hogy a gondolkodás és a lét tartományát teljesen azonosítja, amely azonosítás éppoly nyilvánvalóan téves, mint amennyire átható. Soha nem kérdeznénk meg magunktól, hogy fogalmaink megfelelnek-e a tárgynak vagy az elvnek, ha eleve létezne ilyen azonosság. A kognitív és ontológiai kategóriák a priori kategorikus azonosságának tévedése közvetlenül az elsődleges és másodlagos szférák közötti viszonyra vonatkozik. A kognitív és ontológiai kategóriák részleges egybeesésével kapcsolatos hibák kezelése nagyobb kihívást jelent.

Hartmann mellett érvelt, hogy a megismerés pártatlan fenomenológiája megmutatja, hogy az a priori tudás határozott korlátokba ütközik, és e korlátok figyelmen kívül hagyása "abszolút apriorizmushoz" vezet, amit ő Leibniz tévedésének nevez. Az a tény, hogy az a priori tudásnak van határa, Hartmann számára azt jelenti, hogy bár a kognitív és ontológiai kategóriáknak részlegesen egybe kell esniük, az ontológiai kategóriák területe szélesebb és gazdagabb, mint a kognitív kategóriáké (HCOP 299). Bár a két kategóriaszorozatnak bizonyos fokú egybeesésnek kell lennie,

az egyes kategóriák - legalábbis a magasabb kategóriák - kognitív kategóriaként nem ugyanazok, mint [ontológiai kategóriaként]. Ugyanazokat a neveket viselik mindkét területen (például tér, idő, szubsztancia, kauzalitás), és joggal, hiszen kell, hogy legyen bennük valami mögöttes azonos elem, de kategorialis tartalmuk sok tekintetben különbözik a két esetben (300).

Például, ha a kategóriák belsőleg összetettek lehetnek, akkor a valóságos kategóriája a megismerés kategóriájaként ismétlődhet, ha csak az egyik elemét vagy tényezőjét tartalmazza.²⁵ Bár az oksági kapcsolat nem működik a megismerés folyamatában (mivel a megismerés nem térbeli), mind a megismerési, mind az oksági folyamatok mégis időbeli jellegűek, és ez a kategóriák részleges azonosságának vagy visszatérésének egyik példája.²⁶ Azt állítja, hogy minden kategóriát a maga kognitív és ontológiai szerepében kell vizsgálni, és ez a kategorialis elemzés egyik feladata. A feladatot bonyolítja, hogy valójában négy (vagy öt) különböző szféráról van szó, nem csupán kettőről: az ideálisról,

²⁵ "Minden kategória, amely egyáltalán az identitás birodalmába esik, egyszerre tartozik mindkét szférához, az ontikusan reális és a gnóziselméleti aktuális szférához, de ezt a kettős felosztást csak természetének egyik részével fedi át, a másikban kettészakad vagy szétszakad általa. Nyilvánvaló, hogy az egyes kategóriákra vonatkozó felosztás tartalmilag is eltérő, úgy, hogy a teljes azonosság és a teljes nem-azonosság szélsőségei között a fokozatok korlátlan sokasága lehetséges. Íme egy új, egyelőre teljesen parlagon heverő, kétségkívül következményekben gazdag kutatási terület, amelynek feltárásával és gyümölcsöző feldolgozásával először kezdődhet meg valóban a kritikai ontológia feladata". (300) E viszonyok további tisztázása az itt folytathatónál részletesebb ismeretelméleti vizsgálatot igényelne.

²⁶ Hartmann nem mindig tesz egyértelmű különbséget az olyan elvekként értelmezett kategóriák között, amelyek 1) ontológiailag és kognitívan egyaránt meghatározóak, mindkét szférát strukturálják, miközben a megismerés nem tematizálja őket (részben azonos kategóriák); 2) amelyeket a gondolkodók önkéntelenül vagy "intuitívan" használnak a tárgyak megértése érdekében; és 3) amelyeket a megismerés

---

tudatosabban "alkalmaz" a tárgyakra. Az "intuitív" és az "alkalmazott" kategóriák közötti különbségtételt az *Aufbau* 114-115.98, oldalain tárgyalja.

gnóziselméleti vagy kognitív, logikai, pszichológiai és (négy különböző réteg) reálszférán belül. A kategoriális elemzésnek ki kell dolgoznia az egyes kategóriákat e különböző szférák mindegyikéhez kötő többszörös szálakat, hogy megállapíthassa, hol, mire és mennyiben érvényes egy adott kategória. Ez nem pusztán ismeretelméleti kérdés, hanem a kritikai kategoriális ontológia középpontjában áll. Bár ezek a viszonyok Hartmann egész munkásságában a legnagyobb kihívást jelentő viszonyok közé tartoznak, legalább azt világossá kell tenni, hogy nem elégedhetünk meg egyetlen olyan nézettel sem, amely kopaszon állítja a kognitív és ontológiai elvek abszolút azonosságát.

Mint fentebb említettük, a határátlépés hibája az ontikus határok megsértésére vonatkozik. Nem titok, hogy Hartmann a fizikai, organikus, mentális és szociokulturális valóság ezen ontikus tartományait a rétegződés vertikális metaforájával képzeli el. E négy réteg keretein belül tehát teleologizmusnak nevezheti azt a hibát, hogy a legmagasabb réteg kategóriáit átveszi és az alsóbb rétegekre alkalmazza, vagyis "felülről" kölcsönöz elveket az alsóbb rétegek magyarázatára, ahelyett, hogy azokat saját elveik alapján értené meg. A vulgáris materializmus ugyanezt fordítva teszi, ahol a "lentől származó" kategóriákat válogatás nélkül alkalmazza minden jelenségre, egészen a tudatig és a társadalmi életig. A vitalizmus mindkettőt teszi: az élet kategóriáit minden rétegre általánosítja, felülről a mögöttes anyagi rétegre vonatkozóan, és alulról a magasabb pszichológiai és társadalmi-kulturális rétegek esetében. Így minden olyan kísérlet, amely a kategóriák egy csoportját a többivel szemben előnyben részesíti, és a saját területükön túl általánosítja őket, a heterogenitás hibájának egy formája. Fontos megjegyezni, hogy ezt a megállapítást szimmetrikusan alkalmazza, és nem csupán a materialista redukcionizmus újabb kritikája önmagában. Kortárs példaként Hartmann kétségtelenül úgy vélné, hogy a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus (egy-egy formái) valódi felfedezéseket tettek a nyelvi területen, de aztán, mint sok más lelkes felfedező, általánosították azokat minden területre, a rokoni kapcsolatoktól és a mitológiától (Levi-Strauss) a tudattalanig (Lacan) és a társadalomig (Foucault). Az olyan általános kijelentések, mint a "semmi sincs a szövegen kívül" (Derrida) tipikus jelei ennek az általánosítási hibának. A rendszerelmélet kategóriáinak Luhmann által a társadalomra való általánosítása ugyanúgy kiállná Hartmann kritikáját. A népszerű metafizikai nézetekre hivatkozva Hartmann valószínűleg azt kifogásolná, hogy Whitehead folyamatfilozófiája kategóriahibák sorozatát követi el azzal, hogy alapvetően pszichológiai kategóriákat (pl. prehenzion) általánosít a valóság minden területére.²⁷

Az ilyen hibák elkerülése érdekében a jelenségek tiszteletben tartására és a "kategorikus integritás megőrzésére" (A 83) van szükség. Ahhoz, hogy ez az integritás megőrizhető legyen, nemcsak a reális és ideális szférák (és a gondolkodás és a logika másodlagos szférái) közötti különbségtétel fenntartására van szükség, hanem a másodrendű kategoriális rétegződési törvények kidolgozott elméletére is. A következő értekezésben ez

²⁷ Az erre vonatkozó kifejezett érv egyértelműen Hartshorne (1969). Azért érvel amellett, hogy a pszichológiai kategóriákat kell választanunk a fizikai kategóriákkal szemben alapelveként, mert a fizikai kategóriák értékei mint alapvető kategóriák soha nem tudnák lefedni az érző lények magyarázatához szükséges tartományt. Lásd a 111-123. oldalt. Hartmann helyeselné, hogy Hartshorne elismeri, hogy a kategóriák két halmaza a jelenségek különböző területeire vonatkozik, de *Grenzüberschreitung*gal

---

vádolná, amikor a pszichológiai halmazt a valóság egészére általánosítja. Ugyanezt a vádat valószínűleg Whitehead ellen is felhoznák.

döntő fontosságú szem előtt tartani, hogy a rétegek metaforája a *kategóriák közötti viszonyokra* vonatkozik, nem pedig magukra a *konkrétumok közötti viszonyokra*. Hadd ismertessem itt röviden ezeket a törvényszerűségeket és az ontológiai rétegek fogalmát, mivel ezek még mindig kevésbé ismertek, és gyakran összerosódnak a hierarchikus, a fejlődési és a többszintű ontológia más formáival.²⁸

Hartmann számára a kategóriák tartozhatnak az összes réteghez (alapvető), néhányhoz (pl. térbeliség), vagy csak egyhez (pl. cél). Fentebb tárgyaltam az alapvető kategóriák egy csoportját, amelyek az összes réteghez és szférához tartoznak (ellentétpárok). Mivel Hartmann eltökélt szándéka, hogy rétegzett sémájában a lehető legnagyobb kategorialitású sokféleséget őrizze meg, azt is figyelembe kell vennie, hogy a kategóriák rétegei hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ez megköveteli tőle, hogy kidolgozza a *másodrendű elvek* elméletét, amelyek a kategorialis rétegek fölé terjednek, nevezetesen olyan elveket, amelyek a *valós világ egész rétegzett struktúráját komplex konkrétságuknak tekintik*, és ezeket nevezi kategorialis törvényeknek. Már majdnem teljesen kidolgozott 1925-1926-ban, a kategorialis viszonyok és a rétegződés törvényei azok, amelyek átfogó képet adnak a valóságos világ rendjéről és szerkezetéről, és egyben világos határokat szabnak a kategóriáknak a benne lévő konkrétságra való alkalmazásának. A törvények első két csoportja maguknak a kategóriáknak a rétegeken belüli belső viszonyait szabályozza (az érvényesség és a koherencia törvényei), a második kettő pedig a kategóriák egész rétegei közötti viszonyokra vonatkozik (a rétegződés és a függőség törvényei). Az első kettőt röviden ismertetem, az utóbbi kettőt pedig bővebben kifejtem. Tekintettel e bevezető terjedelmi korlátaira, nem tudom részletesen kifejteni az ezen elvek megfogalmazása mögötti érvelést.

Az érvényesség törvényei magukban foglalják és kibővítik azt a gondolatot, hogy egy elv lényege abban áll, hogy csak bizonyos konkrétumokra érvényes, ahogyan azt az előző szakaszban (4.1) tárgyaltuk. A többi az elvek érvényességi körére vonatkozik. Az érvényesség törvényeinek három további aspektusa így foglalható össze: egy elv meghatározó ereje kivétel nélkül az egész rétegre kiterjed; egy kategória e megszakítás nélküli uralma csak azon a szinten határozza meg a konkrétságokat, amelyhez tartoznak; és egy adott réteg egy konkrétségét teljes egészében a rétegéhez tartozó elvek határozzák meg, azokkal "telített" (A 382-383). Ha például egy organizmust tekintünk a vizsgálat tárgyának, az biológiai (és nem fizikai vagy mentális) kategóriákra való hivatkozást követel meg, és ezek a szervezetet a determináció sajátosan organológiai formáival (*nexus organicus*) telítik, nem többel (például teleológiával) és nem kevesebbel (például fizikai kauzalitással). A *koherencia törvényei* az egyes rétegek holisztikus jellegére vonatkoznak. Egy adott réteg minden kategóriája együttesen határozza meg a konkrétságot, soha nem önmagában; egy réteg minden kategóriája kölcsönösen implikálódik, egységet alkotva; egy réteg minden kategóriája komplexumot alkot

²⁸ Ez az egyik leggyakoribb hiba Hartmann filozófiájának értelmezésében. A reálkonkrétumok a kusza térbeli és időbeli meghatározottság és összekapcsolódás sík síkján vannak, ahol ontológiai elveik immanensek. Ezeket a konkrétságokat úgy is felfoghatnánk, mint az ökológiában, hogy egy skálahierarchia szintjeit foglalják el, ahol minden magasabb szint az alacsonyabbak elemeit foglalja magába. Ezek a konkréták közötti kapcsolatok ortogonálisak a kategorikus rétegződés koncepciójához, és semmilyen tekintetben nem esnek egybe vele. Erről alább még lesz szó. Még egy olyan szimpatikus olvasó is, mint Peruzzi, olyan állításokat tesz a szintek közötti "genezisről", amelyek Hartmann

---

rétegméletének szerencsétlen félreértésére utalnak [\(2001\)](#).

egész, amely elsőbbséget élvez a részekkel szemben; és a réteg minden kategóriája minden egyes kategóriában benne van, és ott felfedezhető (A 394). Ha azt állítjuk, hogy az anyagcsere a szervezet helyes megértéséhez tartozik, akkor a szerves élet minden más kategóriájának aspektusai is benne rejlenek, benne társmeghatározóak és összetevői. Ezzel a két elvhalomazzal lefedte egy réteg belső összefüggését és az elv és a concretum közötti meghatározottságot. Ezek a törvények együttesen már a kategoriális tartományok egymáshoz való nagyfokú inkommensurabilitását jelentik, de az alapkategóriák mindent átható volta miatt ez a tartalmi inkommensurabilitás sohasem teljes. A különböző rétegek közötti kapcsolatokat a szerkezeti törvények utolsó két csoportja ragadja meg.

A rétegződés törvényszerűségei négy kulcsfogalomban foglalhatók össze: *ismétlődés*, *módosítás*, *újdonság* és *távolság*. Egyes alacsonyabb kategóriák a magasabb kategóriák részleges aspektusaiként ismétlődnek a magasabb rétegekben, és minden ismétlődő kategória módosul a maga ismétlődésében (a koherencia törvényei miatt). Valahányszor egy alacsonyabb elemet felveszünk a magasabbba, azt befolyásolja az új rétegben a többiekhez viszonyított új helye. Ez a két elv alkotja a rétegek egymás közötti vertikális összekapcsolódását. Míg például a kauzalitás és a szubsztancia kategóriái kezdetben a fizikai dolgokról való értekezésben jelennek meg számunkra, addig a szerves dolgok területén ismétlődnek. Mivel a kategóriák nem egyszerűek, hanem tényezők komplexumai, e tényezők némelyike stabil maradhat, míg mások módosulnak, ami ugyanazon, de nem azonos kategória ismétlődését jelenti. Ezeket az ismétlődéseket minden esetben ki kell mutatni, és a kategóriaelemzés egyik feladata az, hogy egyetlen kategória módosulásait nyomon kövesse a rétegeken keresztül.²⁹ Ezután minden réteg tartalmazza a saját egyedi és újszerű kategóriáit, amelyek nincsenek jelen az alsóbb rétegekben, és nem is azok összessége. Végül, az ismétlődés, a módosulások és az újdonságok azt jelentik, hogy a szintek között nem egy folyamatos sorozata van, hanem hézagok, ugrások vagy bevágások. Az újdonság és a távolság két utolsó törvénye az, ami a rétegek ontológiai redukálhatatlanságának benyomását kelti (A 432). Például, bár az anyagcsere kategóriája az organikusban szükségszerűen magába foglalhatja a lineáris oksági folyamatok bizonyos aspektusait, maga is egy sajátos folyamatfajta, amely nem redukálható ezekre. Így az ismétlődés és az újszerűség a rétegek közötti folytonosság és a diszkontinuitás szempontjait tükrözi. Újszerű elvek nélkül kategorikus monizmus lenne, amelyben a világban csak a komplexitás fokának különbségei lennének, és nem lenne helye a fajta különbségnek. A kategoriális újdonság bemetszést vagy vágást ejt a kategoriális látszólagos kontinuitásába, távolságot vagy szakadékot teremtve a rétegek között.

Két kulcsfogalom, amely kiegészíti a rétegtörvényekről alkotott felfogását, a következők

U̇berformung és *U̇berbauung*, szuperformáció és szuperpozíció. A rétegződés metaforája önmagában nem határozza meg a rétegek közötti kapcsolat pontos típusát. A szuperformáció nemcsak a konkrétumok közötti egyes kapcsolatokban tükröződik (pl. az abiotikus molekulák a szervezet által szuperformálható anyaggá válnak), hanem a fizikai és az organikus rétegek egészének viszonyában is.³⁰ A kapcsolat egyszerűbb és elterjedtebb formája az ún.

²⁹ A rétegtörvények további tárgyalását lásd NW 73-83. és A 429-464. oldalon.

---

³⁰ Ez az egyetlen "tiszta szuperformáció" (NW 82) a rétegek között, ahol a magasabb réteg teljessége magába foglalja az alacsonyabb réteg összes kategóriáját.

szuperpozíció. Itt a magasabb kategóriák a legtöbb esetben létük feltételeként egzisztenciálisan függenek az alacsonyabbaktól (pl. nem ismerünk test nélküli elmét), de nem a tartalmuk tekintetében (a testek nem egyszerűen meghatározzák, hogy mi van az elmében), ami a magasabb szint esetében az alacsonyabbaktól független (pl. az ideális értéktartalmak bizonyos szempontból függetlenek hordozójuktól). Ezek a kifejezések kezdik leírni a rétegek egymástól való függőségi viszonyait, azokat a viszonyokat, amelyek a világ szerkezetének megértése szempontjából a legfontosabbak (A viii). A *függőség e törvényszerűségeit* négy fogalomban is össze lehet foglalni: *erő, közömbösség, anyag és szabadság*. Az "alapvető kategoriális törvény" azt mondja, hogy az alacsonyabb kategóriák, amelyekről a magasabb rétegek függenek, az "erősebbek", ezek feltételek vagy fundamentumok, míg a magasabbak "gyengébbek", fordított viszonyban állnak egymással. Az alacsonyabbaknak közömbös, hogy valaha is jön-e valami magasabb vagy sem, az ő hivatásuk nem az, hogy a magasabbakat szolgálják. Mint "anyag", az alacsonyabb kategóriák, ha beépülnek a magasabb szintekbe, korlátozzák, hogy a magasabb mit tehet velük, de nem határozzák meg azt (vagy egyszerűen csak fundamentum maradnak). Végül pedig a magasabbnak mindig van mozgásteret az alacsonyabbaktól való gyengesége és függősége ellenére (A 471-472). Hadd fejtsem ki ezeket, mielőtt befejezném ezt a szakaszt.

A támogatott és támogatott viszonya általánosan megtalálható a valós világban, és a függőségi viszony magja. Az erő törvénye szerint az alacsonyabb rétegek kategoriái erősebbek, mint a magasabb rétegek kategoriái, erejük a nagyobb "meghatározó erejükben" áll. Ez nem azt jelenti, hogy nagyobb valószínűséggel fordulnak elő a magasabb rétegekben, hiszen még ott is, ahol nem hatolnak be érdemben a magasabb rétegekbe, azok alapját és alapját képezik (NW 88). Ez a tény tükröződik az alacsonyabb rétegek *közömbösségének* gondolatában azzal szemben, amit alátámasztanak. Az alacsonyabb soha nem a magasabbért van, még abban az esetben sem, ha a magasabb szuperformálja az alsóbb szintet. A fizikai világ nem azért létezik, hogy felvegyék a szervesbe, ahogyan mindkettő nem azért létezik, hogy az embert szolgálja.³¹ Minden réteg a maga érdekében létezik, és közömbös, hogy mire használják, vagy mi épül rá (NW 90). A fizikai világ közömbös az iránt, hogy az élet valahogyan belőle keletkezett, ahogy az élő természet nagy része boldogan folytatódhatna az emberi létezés nélkül is. Felmerül tehát a kérdés, hogy az alacsonyabb mint anyag mennyire határozhatja meg a magasabbat. Itt az építőmester klasszikus metaforáját használja, hogy leírja, hogy az anyagok természete hogyan korlátozhatja, de nem határozhatja meg pozitívan a kész építmény formáját (NW 92). Szalmabálából lehet csendes, jól szigetelt otthonokat építeni, de tornyosuló felhőkarcolókat nem. Az építő zsenialitása csak ennyit tehet az alapvető építőelemek átalakításában, mindig beleütközik az anyag korlátaiba vagy hajthatatlanságába.

³¹ Ez az egyszerű ontológiai megfigyelés az egyik gyökere Hartmann általánosított nem-antropocentrizmusának. Hartmann ezt és az előző törvényt arra használja, hogy megóvja magát a világ explicit vagy implicit módon antropocentrikus teleológiai értelmezéseitől. "A formák minden teleológiája [...] elköveti azt a hibát, hogy megfordítja az erő törvényét. A magasabb kategóriákat teszi az erősebbekké. Ez megfelel a világ bizonyos álomképének, amelyet az ember mindenkor előszeretettel keretez. Ez lehetővé teszi számára, hogy szellemi lényként önmagát tekintse a világ megkoronázásának".

(NW 89-90). Ezzel szemben azt állítja, hogy a mi feladatunk az, hogy "megbékéljünk egy olyan világgal, amely nem nekünk készült".

Végül a szabadság vagy autonómia törvénye azt jelenti, hogy függetlenül attól, hogy a felsőbb az alsóbtól függ, megőrzi függetlenségét vele szemben, hiszen legfeljebb csak a felsőbb anyagát határozhatja meg az alsóbb, de soha nem annak formai szerkezetét. Az alacsonyabb kategóriák visszatérnek a magasabbban, de aztán azok által módosulnak. Ez az, ami a magasabb rétegek felsőbbrendűségét az alacsonyabbak felett, "magassági elsőbbségüket" alkotja. Így a valóságos világban egyszerre létezik az erősség (bár tartalmi szegénység) és a magasság (gyengesség ellenére gazdagság) dimenziókon átívelő fölénye (NW 95). Most láthatjuk, hogy a *Grenzuüberschreitung* hibája gyakran e kategorialis törvények és viszonyok megsértését, valamint egyszerű kategóriahibákat is magában foglal. Például,

Az [M]aterialista metafizika... a legalacsonyabb ontológiai formáknak tulajdonítja a legmagasabbak létrehozásának erejét. Nemcsak a magasabb ontológiai rétegek újszerűségét és szabadságát hagyja figyelmen kívül, hanem az ismétlődés korlátait is. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja az alsóbb kategóriák meghatározó erejének korlátozottságát abban, hogy "alapot" vagy legfeljebb "anyagot" szolgáltatnak (NW 98).

A materializmus nemcsak túlságosan szegényes tartalmú kategóriákat használ ahhoz, hogy ontológiailag magasabb rendű jelenségeket magyarázzon, hanem *eltúlozza az* alapvető kategorikus erő törvényét is, és figyelmen kívül hagyja a magasabb rétegek hiányosságait, újszerűségét és függetlenségét. A kategóriák összefüggő rétegeit és azok függőségi és függetlenségi viszonyait irányító másodrendű elveknek ez a kidolgozott elmélete Hartmann egyik legfőbb hozzájárulása az ontológiához, és válasza a határátlépés hibájára.

5 Következtetés

Kétségtelenül sok olvasónak lesznek kérdései Hartmannhoz. A kategóriák valóban elvek? Lehetséges-e Kant ontológiai olvasata? Nem relatívak-e a kategóriák történelmileg és kulturálisan? Nem csak egy újabb kísérlet a "semmiből való kilátás" elérésére? Nem csupán a tudományok akkori állapotát tükrözi-e rétegei jellege és rendje? Lehet-e a rétegeket kisebb számra redukálni, figyelembe véve a legújabb tudományos fejleményeket? A magasabb rétegek az alacsonyabb rétegekből "keletkeznek" vagy sem? A rétegződés, a határátlépés, a magasabb és alacsonyabb, gyengébb és erősebb, függőleges és vízszintes nem csupán metaforák? Úgy gondolom, hogy bár ezek megválaszolásra érdemes kérdések, kevés olyan van, amelyre Hartmann nem készített explicit vagy implicit választ. Remélem, hogy ez a bevezető néhány olyan alapfogalmat nyújt, amelyek szükségesek az ilyen kérdésekre adott válaszok felfedezéséhez vagy rekonstruálásához. Remélem, meggyőzően mutatja be azt is, hogy Nicolai Hartmann nemcsak az első volt, aki a huszadik század számára új ontológiát dolgozott ki (és nem csupán javasolt), hanem az egyik legátfogóbb és legötletesebb is. A "Hogyan lehetséges a kritikai ontológia?" egy olyan publikációsorozat első darabja, amely Hartmann számára helyet biztosít az ontológia történetében.

Köszönetnyilvánítás Szeretnék köszönetet mondani Frederic Tremblay-nek és két névtelen bírálónak a korábbi tervezethez fűzött hasznos megjegyzéseikért.

Hivatkozások

Hartmann műveire

- Hartmann N (1921) Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis. De Gruyter, Berlin-Leipzig
- Hartmann N (1923) Wie ist kritische Ontologie möglich? In Kleinere Schriften III (1958) De Gruyter, Berlin, pp 268-313.
- Hartmann N (1924) Diesseits von Idealismus und Realismus, ein Beitrag zur Scheidung des Geschichtlichen und Ungeschichtlichen in der Kantischen Philosophie. Kant-Studien 29: 160-206. (In Kleinere Schriften II [1957] De Gruyter, Berlin, pp. 278-322.)
- Hartmann N (1925-1926) Kategoriale Gesetze: Ein Kapitel zur Grundlegung der Allgemeinen Kategorienlehre. Philosophischer Anzeiger 1: 201-266.
- Hartmann N (1932) Etika. 3 kötet. Trans. Coit. George Allen & Unwin, London (újra nyomtatta A. A. Kinneging új bevezetőjével, Transaction Press, 2002-2004).
- Hartmann N (1935) Zur Grundlegung der Ontologie. De Gruyter, Berlin
- Hartmann N (1938) Mond Wirklichkeit. De Gruyter, Berlin
- Hartmann N (1940) Der Aufbau der realen Welt. Grundriss der allgemeinen Kategorienlehre. De Gruyter, Berlin
- Hartmann N (1943) Neue Wege der Ontologie. In: Hartmann N (szerk.) Systematische Philosophie. Kohlhammer, Stuttgart, pp 199-311.
- Hartmann N (1947) Ziele und Wege der Kategorialanalyse. In Kleinere Schriften, (1958), De Gruyter, Berlin, pp 89-121.
- Hartmann N (1949) Erkenntnis im Lichte der Ontologie. In Kleinere Schriften, (1958), De Gruyter, Berlin, pp 122-179.
- Hartmann N (1950) Philosophie der Natur. De Gruyter, Berlin
- Hartmann N (1951) Teleologisches Denken. De Gruyter, Berlin [eredetileg 1944].
- Hartmann N (1953) Az ontológia új útjai. Trans. Kuhn. Henry Regnery Company, Chicago

Egyéb munkák

- Harich W (2000) Nicolai Hartmann: Hartmann: Leben, Werk, Wirkung. In: Morgenstern O (szerk.) K&C Neumann, Würzburg.
- Harich W (2004) Nicolai Hartmann: Mond Grenzen. In: Martin Morgenstern (szerk.) K&C Neumann, Würzburg.
- Hartshorne C (1969) A humanizmuson túl: esszék az új természetfilozófiáról. University of Nebraska Press, Lincoln
- Heimsoeth H (szerk.) (1952) Nicolai Hartmann: Der Denker und sein Werk. Vandenhoeck & Ruprecht, G
- Kant I. (2007) A tiszta ész kritikája, 2. kiadás. Trans. Kemp-Smith. Palgrave Macmillan, New York
- Klein J (1952) Nicolai Hartmann und die Marburger Schule. In Heimsoeth (szerk.) Nicolai Hartmann: Der Denker und sein Werk. Vandenhoeck & Ruprecht, G pp 105-130. Peruzzi A
- (2001) Hartmann rétegzett valósága. Axiomathes 12:227-260
- Peterson K (2010) Minden, ami vagyunk: filozófiai antropológia és ökofilozófia. Cosmos Hist J Nat Soc Philos 6(1):60-82
- Peterson K (2012) Nicolai Hartmann kritikái ontológiája: Stratifikáció és nem-antropocentrizmus. In: Kuperus G, Oele M (szerk.) Ontology of nature. Springer, New York
- Plessner H (1952) Offene Problemgeschichte. In: Heimsoeth (szerk.) Nicolai Hartmann: Der Denker und sein Werk. Vandenhoeck & Ruprecht, G pp 97-104.
- Spiegelberg H (1960) The phenomenological movement, vol Martinus I. Nijhoff, The Hague